

Mühazirə №14

Mövzu: Tabesiz mürəkkəb cümlələr

Plan:

14.1. Bağlayıcısız və bağlayıcı tabesiz mürəkkəb cümlələr;

14.2. Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında məna əlaqələri.

14.1. Bağlayıcısız və bağlayıcı tabesiz mürəkkəb cümlələr

Tabesiz mürəkkəb cümlələr iki və daha artıq sadə cümlənin məna və qrammatik cəhətdən bərabər hüquq əsasında tabesizlik yolu ilə vahid bir tam kimi birləşməsi nəticəsində əmələ gəlir. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri bəzən yalnız intonasiya vasitəsilə əlaqələnir. Bu cür cümlələr bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələrdir. Məsələn: *Al rəngli səhər şafəqləri ətrafı bürüyür, hər tərəfdə quşların nəğməsi eşidilir; Qəhrəmanın bədəni əsir, vicudu titrəyirdi* və s.

Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında aşağıdakı tabesizlik bağlayıcıları və digər vasitələr işlənir:

1. Və birləşdirmə bağlayıcısı ilə: *Mən ona qulaq burması verərəm və sən qızın da qayıdar gələr atasının evinə; Sərtibin otağında intizar dolu bir sükut vardı və Hafız Biluri, Yavər Əzimi üz-üzə oturub fikrə getmişdilər.* (M.İ)

2. Həm, həm də, da, də iştirak bağlayıcıları ilə: *Həm Əzizə öskürüb yuxusunu qaçırmışdı, həm də planları alt-üst olmuşdu; Üstümdə Allah da var, peyğəmbər də var, onu bilirsən.*

3. Nə, nə də inkar bağlayıcısı ilə: *İş deyil, nə gecəsi var, nə gündüzü var.* (M.İ)

4. Amma, ancaq, lakin, fəqət, halbuki, isə qarşılaşdırma bağlayıcıları ilə: *Qurbanın olum, sən dövlətli kişisən, amma mənə bu saat fitrə vacibdir; Sən yaratdığın Firəngiz indi yoxdur, fəqət mən yaratdığım Firəngiz əbədidir.* (C.C); *Hamı üşüyürdü, lakin namusa*

boğulub heç kəs cıqqırını çıxarmırdı.(C.B);Nağdalı dünya görmüşdü,Bulud isə təcrübəsizdi.(Ə.V)

5.Ya,ya da,gah,gah da bölüşdürmə bağlayıcıları ilə:*Ya* uşaqlar kəndə gələcək,*ya da* mən onları görməyə gedəcəyəm;*Gah* traktor təmirə dayanır,*gah da* traktorçu xəstələnir.

6.Yəni aydınlaşdırıcı bağlayıcısı ilə:Səriyyəgil fəaliyyətdə idi,*yəni* özfəaliyyət dərnəyi artıq işə başlamışdır.

7.Tərkin hissələrinə aid ortaqlı söz və birləşmələrlə:*Hər daşın altında* bir şairin qəlbi var,*Mir ananın səbri var.*(S.V);*Orada* qışın kəskin soyuqları hamını bərabər üşüdəcək,günəşin altın telləri hamını bərabər isidəcəkdir.(C.C)

8.Tərkib hissələrinin paralel uyuşması,sıralanması ilə:Övlatda *nəvə*,dövlətdə *dəvə*;Qonaq gəlmək *sizdən*,qonaq qəbul etmək *bizdən*.

9.Mənsubiyyət şəkilçilərindən istifadə:Nədənsə bəy *başını* tovladı,*rəngi* qaçdı.

14.2.Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında mənə əlaqələri

Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında aşağıdakı mənə əlaqələri vardır:

1.Birləşdirmə - sadalama əlaqəsi;2.Səbəb-nəticə əlaqəsi;3.Aydınlaşdırma əlaqəsi;4.Qarşılaşdırma əlaqəsi;5.Bölüşdürmə əlaqəsi;6.Qoşulma əlaqəsi.

1.Birləşdirmə - sadalama əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr iki və daha artıq tərkib hissədən ibarətdir.Tərkib hissələrində müxtəlif iş və hadisələr ya eyni zamanda,ya da müəyyən ardıcılıqla baş verdiyindən birləşdirmə - sadalama əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr iki növə ayrılır: a) Eyni zamanlı birləşdirmə - sadalama əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr;b) Ardıcıl zamanlı birləşdirmə - sadalama əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr.

a) Eyni zamanlı birləşdirmə - sadalama əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə tərkib hissələrində sadalanan müxtəlif iş və hadisələrin eyni zamanda baş verdiyi öz ifadəsini tapır.Məsələn:*Gecə böcəkləri səs-səsə verib ötür,çəmənlikdəki yaşıl qurbağalar quruldaşırdılar.*(İ.Ş);*Divar saatının səsi aydınca eşidilir,ananın yır-yığışı hiss olunurdu;*

Həyət-bacalarda ocaq tüstülənir, mallar haylanıb Kürə tökülür, qız-gəlinlər suya enirdilər. (İ.Ş)

Bu cür cümlələrin tərkib hissələrinin hamısına aid ortaq zaman zərfliyi olur. Məsələn: *Lalə çiçəklərin ətrini sinəsinə çəkdikcə* yarası sağalır, ayrılığın acıları canından çıxırdı. (Ə.V); *Qocalıq sözünü deyəndə* Qüdrətin dili titrədi, sözləri əsdi. (Ə.V)

Bu cür cümlələrdə tərkib hissələrin xəbərləri əksərən feili xəbərdən ibarət olub, eyni zaman şəkilçisi ilə ifadə olunur. Məsələn: *Qonşu otaqda zəng səsləndi*, Firuzənin gülüşləri və mahnısı *eşidildi*; *Bəziləri özünü suya atıb çimir*, bəziləri də yastı daşları suyun üzündə *sürüşdürürdülər*. (İ.Ş)

Bu cür cümlələrdə tərkib hissələrin xəbərlərinin hamısı ismi xəbərdən ibarət olur. Məsələn: *Ailəmiz mülayim*, yaşayışımız *sakit*, dolanacağımız *mehriban idi*. (Ə.V); *Cibim dolu*, kefim *saz idi*. (M.C)

Bəzən xəbərlərdən biri isim, biri feil ola bilər. Məsələn: *Sazaqlı bir bir bahar idi*, yel adamı *kəsirdi*. (Y.V.Ç)

Bu cür cümlələr iki tərkibdən ibarət olduğu kimi, çox tərkibdən də ibarət olur. Məsələn: *Dəhlizdə su azalır, kövşəndə ot qovrulur, taxıllar vaxtsız saralır, sünbüllər dən tutmadan nazilib quruyurdu*. (Ə.V)

Bu cür cümlələrdə iş və hadisələr eyni zamanda baş verdiyindən komponentlərin yerini dəyişmək məzmun dəyişikliyi yaratmır.

b) Ardıcıl zamanlı birləşdirmə - sadalama əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrində müxtəlif iş və hadisələr müəyyən ardıcılıqla öz ifadəsini tapır. Məsələn: *Zəng səsi kəsildi, dərs başlandı*; *Rza xan ayağa durdu, vəzirlər də, qonaqlar da qalxdılar*. (M.İ); *Abbasqulu bəy ayağa qalxdı, Kərbəlayi də durdu*. (F.K)

Bu cür cümlələr iki tərkib hissədən ibarət olmaqla yanaşı, çox tərkib hissədən də ibarət olur. Məsələn: *Elə bil kişini birdən dəyişdilər, qaşqabağı açıldı, dodaqlarının yanı azca əyildi*. (İ.Ş); *Onun ayaqlarının zərbəsindən budaqlar əyilir, ağac yırğalanır, tutlar tökülürdü*. (M.C)

Bu cür cümlələrdə komponentlərdəki hadisələr bir-birinin ardınca baş verdiyindən onların (tərkib hissələrin) yerini dəyişmək mümkün olmur.

2.*Səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr* iki tərkib hissədən ibarət olur:birinci səbəbi,ikincisi nəticəni bildirir.Məsələn:Atamın cəbhəyə getdiyi günü xəyalıma gətirib kövrəldim,gözlərim yaşardı;Ağacların dövrəsində yarasalar uçuşdu,Əşrəf diksindi.(İ.Ş)

Səbəb-nəticə əlaqəli cümlələrdəki komponentlərin yerini dəyişmək mümkün deyildir.

Bu cür cümlələrin tərkib hissələrinin xəbərləri əksərən feili xəbərdən ibarət olur və eyni zaman şəkilçiləri ilə formalaşır.Məsələn:Torpağı buz *basmış*,kəndlilər də *köçüb getmişlər*.(Ə.V);Söhbətin bu yerində qapı *döyüldü*,onlar ehtiyatla *ayağa durdular*.(M.İ)

Bəzən xəbərlər müxtəlif zamanlarda da ola bilər.Məsələn:Aslan bəy yerimizi alıb,bağrımız partlayır.

Xəbərlərdən biri ismi,biri isə feili xəbər ola bilər:Sən *avamsan*,belə şeylərə *ağlın çata bilməz*.

Səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrlə ardıcıl zamanlı tabesiz mürəkkəb cümlələrin hər ikisində iş ardıcılıqla icra olunduğundan və hər ikisində səbəb-nəticə çaları hiss olunduğundan onlar arasında oxşarlıq var.Bunları fərqləndirmək üçün mənaya fikir vermək lazımdır.*Axşam düşdü,göylər qaraldı* cümləsində səbəb-nəticə əlaqəsinə əsaslanır.*Göylərin qaralması axşamın düşməsinin* kortəbii nəticəsidir.*Axşam düşdü, lampalar yandı* cümləsi isə ardıcıl əlaqəlidir.İş burada şüurluluqla bağlıdır.*Axşam düşəndə lampalar yanmaya* da bilər.

3.*Aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr* adətən iki tərkib hissədən ibarət olur.Tərkib hissələrindən biri o birini izah edir və aydınlaşdırır.Bu növ cümlələrdə aydınlaşan komponent əvvəl,aydınlaşdıran komponent isə sonra gəlir.Məsələn:*O şəkli Anjəlikaya göstərdikdə qızı heyrat bürüdü:şəkil sanki canlı idi;Müfəttiş onların vəsiqəsini şəhərdən kənardə almışdı,yəni toya gələn adamların heç biri qanun-qaydanı pozmamışdı* (M.H) cümlələrində ikinci tərkib birincini aydınlaşdırmışdır.

Aydınlaşdırma əlaqəli cümlələrdə ümumilik bildirən hissə əvvəl də, sonra da gələ bilər. Ümumilik bildirən hissə yerindən asılı olaraq iki üsulla qurulmuş olur: 1. Analiz-sintez üsulu ilə; 2. Sintez-analiz üsulu ilə.

1. Analiz-sintez üsulunda əvvəl tərəflər verilir, sonra ümumiləşdirmə aparılır: *Kimi qum ələyir, kimi əhəng və sement gətirir, kimi su daşıyır – hərə bir iş görürdü.* (İ.M)

2. Sintez-analiz üsulunda əvvəl ümumilik bildirən hissə verilir, sonra həmin hissədəki fikir analiz edilir: *Arvadlar çardaqların altında məşğul idilər: kimi biçinçiləri doyuzdurmaq üçün ayran verir, kimi inək sağır, kimi boş süfrəni sərrib gözlərini bir nöqtəyə zilləyib dururdu.* (M.İ)

Aydınlaşdırma əlaqəli cümlələrdə aydınlaşan tərkib çox zaman ümumilik bildirən bir üzvə aid olur. Məsələn: xəbərə görə aydınlaşdırma: *Qız uşağının paltarı sahmanda idi: başında kələğayı, əynində gödək kofta var idi.* Tamamlığa görə aydınlaşdırma: *O qərribə şeylərdən danışırdı: Rusiyada padşahı öldürmək istəyən bir dəstə tutulub dara çəkilməmişdi.*

Aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında bəzən iki nöqtə, bəzən nöqtəli vergül, bəzən də tire işlədilir. Məsələn: *Mən hər şeyi başa düşürəm: gözəldir, həddən ziyadə gözəldir, cazibəlidir.* (Anar); *Bu ağır hökmdən sonra danışığılar bir qədər seyrəlmişdi; bəlkə, bir düşündü, bəlkə, peşman olub doğru yola qayıtdı.* (M.C); *Kimi qum ələyir, kimi əhəng və sement gətirir, kimi su daşıyır – hərə bir iş görürdü.* (İ.M)

4. *Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr* iki tərkib hissədən ibarət olur. Tərkib hissələrdəki fikirlər, iş və hadisələr ya bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edir, ya da sadəcə olaraq qarşılaşır, müqayisə olunur. Buna görə də qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr iki üsulla qurulur: 1. Ziddiyyətə görə; 2. Qarşılaşdırmaya görə.

1. Bəzən tərkib hissələrindəki hadisələr ziddiyyət təşkil edir. Birinci tərkibdə bir işin icrasına meyl edilir, lakin ikinci tərkibdə hadisə həmin işin icrasına imkan vermir. Məsələn: *Qız cavab vermək istədi, kişi ona mane oldu.* (M.İ); *İldırım kimi çaxmaq istədi, qüvvəsi çatmadı.*

2.Tərkib hissələr mənaca sadəcə olaraq qarşılaşdırılır,qarşılaşdırılan anlayış ziddiyyət təşkil etmir.Məsələn:*Hava çox soyuq idi,amma hələ qar əlaməti görsənmirdi.(C.M); Karvanqıran doğdu,görünmədin sən.(C.C)*

Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr intonasiya,qarşılaşdırma bağlayıcıları və antonim sözlərin köməyi ilə qurulur.Məsələn:*Madar çox dedi,çoban az eşitdi.(M.İ);O da çıxış yola axtarırdı,lakin tapa bilmirdi.(İ.Ş);O çox qaradı və kosadı,ancaq mən ağımtıl və topsaqqalam.(C.M)*

5.Bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr iki və daha artıq tərkib hissədən ibarət olur.Tərkib hissələrdəki fikirlər,iş və hadisələr ya növbə ilə bir-birini əvəz edir,yaxud da iki və daha artıq işdən yalnız birinin mövcud olduğu qeyd olunur.Bu cür cümlələrin tərkib hissələri *ya,ya da,yaxud da,və yaxud da,və yaxud da ki,gah,gah da gah da ki,və gah da,və hətə da ki* bağlayıcıları vasitəsilə əlaqələnir.Məsələn:*Ya zaman hər şeyi öz yerinə qoyacaq,ya da hər şey təsadüfən özü düzələcək.(İ.M)*

Bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr iki mənə əsasında qurulur:1.Tərkib hissələrdəki fikirlər,iş və hadisələr növbə ilə bir-birini əvəz edir.Məs.:*Gah güclü yağış yağır,gah da gün çıxırdı;Gah o mənə qulaq asdı,gah mən onu dinlədim.*

2.Tərkib hissələrindəki iş və hadisələrdən yalnız birinin mümkün olduğu öz ifadəsini tapır.Məs.:*Onun məqsədi kəndin bu hörmətli adamını ya müridə çevirmək,ya da heç olmasa bu işə rəğbət bəsləyən bir adam halına salmaq idi.(İ.Ş)*

6.Qoşulma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr dilimizdə az işlənir.Bu cümlələrin əsas xüsusiyyəti budur ki,birinci tərkibdə müəyyən bir fikir söylənilir,lakin sanki nə isə yaddan çıxmış olur və ikinci tərkib kimi birinci tərkibə əlavə edilir.Bu zaman ikinci tərkib birinci tərkibə əlavə məlumat daxil edir.Belə halda birinci tərkibin sonuna yaxın intonasiya alçalır.Məs.:*Həmin gecə mən yenə yuxuya gedə bilmirdim;anam da narahat idi.(Elçin);Bu haqq sözdən Ramazanın ürəyinə qorxu dolurdu;bu isə onun öz zəifliyinin əlaməti idi.(Ə.Ə);Qonaq Allahındır;Allaha qurban olum.(F.K)*

Belə cümlələrdə həm də,özü də,da,də və s. bağlayıcılardan istifadə olunur.Məs.:*Ana,mən dediyim Aslan bəy çox yaxşı adamdı;özü də keçən il yurist dərsi*

*oxuyurdu.(C.M);Dünyanın hər bir işi cəngi-məğlubədir;həm də vəhşi nadanlıqla cəng
etmək mümkün deyil.(N.V)*

Ədəbiyyat

1.B.Xəlilov.Müasir Azərbaycan dili.Sintaksis.Bakı,2017

2.Ə.Abdullayev,Y.Seyidov,A.Həsənov.Müasir Azərbaycan dili, IVh. Sintaksis,
Bakı,2007

3.Q.Kazımov.Müasir Azərbaycan dili.Sintaksis,Bakı,2010